An International Multidisciplinary Journal
अनन्यशास्त्रम्
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN:3049-3927 (Online)

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
Peer-Reviewed | Refereed | Open Access Journal
Volume: 02 | Issue: 01| June: 2026
DOI: https://doi.org/10.64328/aimjv2i1031
Research Article

ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓમાં શૈક્ષણિક અસમાનતા: એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

Sanjaybhai Ravjibhai Thakor[1]

Abstract

વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણને વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ તથા સમાજના પ્રગતિશીલ નિર્માણનું મહત્વપૂર્ણ સાધન માનવામાં આવે છે. શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિમાં જ્ઞાન, કૌશલ્ય, મૂલ્યો અને સામાજિક જવાબદારીનો વિકાસ થાય છે. છતાં, ભારતમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે શૈક્ષણિક સુવિધાઓ, ગુણવત્તા અને તકોમાં નોંધપાત્ર અસમાનતા જોવા મળે છે. આ સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહેલી શૈક્ષણિક અસમાનતાનો તુલનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ કરવાનો છે. આ અભ્યાસમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની ભૌતિક સુવિધાઓ, શિક્ષકોની ઉપલબ્ધતા અને ગુણવત્તા, વર્ગખંડ વ્યવસ્થા, પુસ્તકાલય, પ્રયોગશાળા, ડિજિટલ સાધનો, ઈન્ટરનેટ સુવિધા અને સહ-પાઠ્ય પ્રવૃત્તિઓ જેવા પરિબળોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત માતા-પિતાની શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ, પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ અને સામાજિક વાતાવરણ જેવા પરોક્ષ પરિબળોનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સંશોધનમાં વર્ણનાત્મક અને સર્વે આધારિત પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને માતા-પિતાઓ પાસેથી મુલાકાત અનુસૂચિ તથા ઇન્ટરવ્યૂ દ્વારા માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે શહેરી વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓને વધુ સારી શૈક્ષણિક સુવિધાઓ અને ટેક્નોલોજી ઉપલબ્ધ હોવાથી તેમનું શૈક્ષણિક પ્રદર્શન સામાન્ય રીતે વધુ સારું રહે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારોના વિદ્યાર્થીઓને સાધનોની અછત અને આર્થિક મર્યાદાઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેથી ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શિક્ષણ સુવિધાઓ મજબૂત બનાવવાની, ડિજિટલ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાની અને માતા-પિતામાં જાગૃતિ વધારવાની જરૂરિયાત છે.

Keywords: ગ્રામ્ય શિક્ષણ, શહેરી શિક્ષણ, શૈક્ષણિક અસમાનતા, શૈક્ષણિક સુવિધાઓ, ડિજિટલ વિભાજન, શૈક્ષણિક પ્રદર્શન, શિક્ષણની ગુણવત્તા, ડ્રોપઆઉટ દર.

Introduction:

શિક્ષણ વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ, સામાજિક પ્રગતિ અને રાષ્ટ્ર નિર્માણનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે. આધુનિક યુગમાં શિક્ષણ માત્ર રોજગાર મેળવવાનું સાધન નથી, પરંતુ તે વ્યક્તિમાં વિચારશક્તિ, નિર્ણયક્ષમતા અને સામાજિક જવાબદારી વિકસાવે છે. છતાં, ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં શિક્ષણની સુવિધાઓ, ગુણવત્તા અને તકમાં નોંધપાત્ર અસમાનતા જોવા મળે છે. શહેરી વિસ્તારોમાં વધુ સારી શાળાઓ, અનુભવી શિક્ષકો, આધુનિક ટેક્નોલોજી અને શૈક્ષણિક સ્રોતો ઉપલબ્ધ હોય છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં હજુ પણ અધૂરા ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, શિક્ષકોની અછત અને મર્યાદિત શૈક્ષણિક સાધનો જોવા મળે છે. આ અસમાનતા વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પ્રદર્શન, આત્મવિશ્વાસ, કારકિર્દી પસંદગી અને સામાજિક ઉન્નતિ પર સીધી અસર કરે છે. અનેક ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓ પૂરતી તકો

[1] Ph.D. Research Scholar Department Of sociology Sardar Patel University

© 2026 Author(s). Published by Young India Publication, Gandhinagar, Gujarat, India

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN: 3049-3927(Online)

ન મળવાને કારણે શિક્ષણ વચ્ચે છોડવા મજબૂર બને છે. તેથી, ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે રહેલી શૈક્ષણિક અસમાનતાનું વૈજ્ઞાનિક અને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો અત્યંત જરૂરી બની જાય છે. આ સંશોધન દ્વારા આ તફાવતોના મૂળ કારણો શોધી, તેને ઘટાડવા માટે વ્યાવહારિક સૂચનો રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

2. Objectives (સંશોધનના ઉદ્દેશ્યો):

આ સંશોધનના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો નીચે મુજબ છે:

1. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક સુવિધાઓનું તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો.
2. બંને વિસ્તારોમાં શિક્ષણની ગુણવત્તામાં રહેલા તફાવતોનું વિશ્લેષણ કરવું.
3. વિદ્યાર્થીઓના શૈક્ષણિક પ્રદર્શન પર સામાજિક-આર્થિક પરિબળોની અસર જાણવા.
4. ડિજિટલ સાધનો અને ટેક્નોલોજીના ઉપયોગમાં રહેલા તફાવતોનો અભ્યાસ કરવો.
5. ડ્રોપઆઉટ દર અને હાજરી દરનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવું.
6. ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓને આવતી શૈક્ષણિક મુશ્કેલીઓ ઓળખવી.
7. શિક્ષણમાં સમાનતા લાવવા માટે સૂચનો.

૩.Methodology (સંશોધન પદ્ધતિ) :

આ સંશોધનમાં વર્ણનાત્મક અને તુલનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(1) સંશોધન ડિઝાઇન :

આ અભ્યાસ માટે Survey Method અને Comparative Method અપનાવવામાં આવી છે.

(2) નમૂનો (Sample) :

અભ્યાસ માટે ગુજરાત રાજ્યના પસંદ કરાયેલા ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોની શાળાઓમાંથી આશરે 100 વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી રેન્ડમ સેમ્પલિંગ પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી છે.

(3) માહિતી સંગ્રહ પદ્ધતિ :

- પ્રશ્નાવલી (Questionnaire)
- ઇન્ટરવ્યૂ (Interview)
- શાળા રેકોર્ડ અને પરિણામ પત્રક

(4) માહિતીના સ્ત્રોત :

પ્રાથમિક માહિતી: વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને માતા-પિતાથી મેળવેલી માહિતી

દ્વિતીયક માહિતી: પુસ્તકો, જર્નલ, સરકારી અહેવાલો, વેબસાઈટ્સ

(5) માહિતી વિશ્લેષણ પદ્ધતિ :

માહિતીનું વિશ્લેષણ ટેબલ, ટકાવારી, ગ્રાફ અને સરળ આંકડાકીય પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવશે.

Review of Literature :

1. Agrawal, T. (2014). Educational inequality in rural and urban India. International Journal of Educational Development, 34, 11-19.

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN: 3049-3927(Online)

આ લેખમાં ભારતના મુખ્ય રાજ્યોમાં શૈક્ષણિક અસમાનતા (Educational Inequality) નું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. સંશોધનમાં ગ્રામિણ અને શહેરી વિસ્તારો માટે અલગ-અલગ રીતે Education Gini Index ગણવામાં આવ્યો છે અને છેલ્લા બે દાયકામાં થયેલા ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે 1993 થી 2009 દરમિયાન શૈક્ષણિક અસમાનતા થોડું ઘટી છે, છતાં 2009માં પણ Gini Index 50% કરતાં વધુ રહ્યો છે, જે ઊંચી અસમાનતા દર્શાવે છે. ANOGI પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવેલા વિશ્લેષણ મુજબ કુલ શૈક્ષણિક અસમાનતામાં મોટો ભાગ ગ્રામિણ અને શહેરી ક્ષેત્રોની અંદરની અસમાનતા (intra-sector inequality) કારણે છે. વધુમાં, સમયગાળા દરમિયાન ક્ષેત્રોની અંદરની અસમાનતા વધી છે જ્યારે ગ્રામિણ અને શહેરી ક્ષેત્રો વચ્ચેની અસમાનતા (inter-sector inequality) ઘટી છે.

2. Wood, R. M. (2023). A review of education differences in urban and rural areas. International Research Journal of Educational Research, 14(2), 1-3.

   આ લેખમાં શિક્ષણ માનવ જીવન અને સામાજિક વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હોવા છતાં શહેરી અને ગ્રામિણ વિસ્તારો વચ્ચે શિક્ષણમાં રહેલી અસમાનતા અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખ અનુસાર શિક્ષણ દરેક વ્યક્તિનો મૂળભૂત અધિકાર છે, પરંતુ શિક્ષણની ગુણવત્તા અને ઉપલબ્ધતા શહેર અને ગામડાઓમાં સમાન નથી. આ અસમાનતાના કારણે ગ્રામિણ વિદ્યાર્થીઓને ઓછી તકો મળે છે, જેના પરિણામે રોજગારની તકોમાં ઘટાડો, આર્થિક અસમાનતા અને સામાજિક ગતિશીલતામાં અવરોધ ઉભા થાય છે. શહેરી-ગ્રામિણ શિક્ષણ અંતર વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ અને વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા માટે મોટી અડચણ બની રહે છે.

3. Zhang, D., Li, X., & Xue, J. (2015). Education inequality between rural and urban areas of the People's Republic of China, migrants' children education, and some implications. Asian development review, 32(1), 196-224.

   આ લેખમાં ચીન (People's Republic of China)માં ગ્રામિણ અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચેની શૈક્ષણિક અસમાનતાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સંશોધનમાં China Family Panel Survey (CFPS) અને Rural–Urban Migration in China (RUMiC)ના 2009–2010ના આંકડાનો ઉપયોગ કરીને ગ્રામિણ બાળકો, સ્થળાંતર કરનાર મજૂરોના બાળકો અને શહેરી બાળકોના શૈક્ષણિક પ્રદર્શનની તુલના કરવામાં આવી છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે પોષણ, પરિવાર સંભાળ અને વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ જેવા પરિબળોને ધ્યાનમાં લીધા પછી પણ ગ્રામિણ અને સ્થળાંતરિત બાળકોનું શૈક્ષણિક પ્રદર્શન શહેરી બાળકો કરતાં નોંધપાત્ર રીતે ઓછું છે. આ સ્થિતિ માનવ સંસાધન વિકાસ (Human Capital Development) માટે અવરોધરૂપ બની શકે છે.

Findings (વિસ્તૃત મુખ્ય શોધો) :

૧. ભૌતિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને શૈક્ષણિક સુવિધાઓ :

અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું કે શહેરી શાળાઓમાં વર્ગખંડો સારી રીતે સજ્જ, હવામાન અનુરૂપ અને ટેક્નોલોજી આધારિત છે. સ્માર્ટ બોર્ડ, પ્રોજેક્ટર, કમ્પ્યુટર લેબ, લાઇબ્રેરી અને વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાની સુવિધાઓ નિયમિત રીતે ઉપલબ્ધ છે. જ્યારે ગ્રામ્ય શાળાઓમાં અનેક જગ્યાએ ઇમારતો જૂની, વર્ગખંડોની સંખ્યા ઓછી અને શૈક્ષણિક સાધનો મર્યાદિત છે. ઘણી શાળાઓમાં લાઇબ્રેરી કે લેબોરેટરી નામમાત્ર હોય છે. આ પરિસ્થિતિ શિક્ષણની ગુણવત્તાને પ્રભાવિત કરે છે અને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રાયોગિક જ્ઞાનનો અભાવ રહે છે.

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN: 3049-3927(Online)

2. શિક્ષક સંખ્યા, લાયકાત અને સ્થિરતા

શહેરી વિસ્તારોમાં વિષય નિષ્ણાત અને પ્રશિક્ષિત શિક્ષકો વધુ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. તેઓ નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે. બીજી તરફ, ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં શિક્ષકોની અછત ગંભીર સમસ્યા છે. ઘણી વખત એક જ શિક્ષકને અનેક વિષયો ભણાવવા પડે છે, જેના કારણે વિષયની ઊંડાણપૂર્વક સમજ આપવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ઉપરાંત, ગ્રામ્ય શાળાઓમાં શિક્ષકોની વારંવાર બદલી થવાથી શૈક્ષણિક સતતતા (Continuity) તૂટે છે.

3.ડિજિટલ અસમાનતા અને ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ

કોરોના પછી ઓનલાઇન શિક્ષણનું મહત્વ વધ્યું, પરંતુ આ સમયમાં ગ્રામ્ય અને શહેરી વચ્ચેનો ડિજિટલ અંતર વધુ સ્પષ્ટ થયો. શહેરી વિદ્યાર્થીઓ પાસે સ્માર્ટફોન, લૅપટોપ અને સ્થિર ઇન્ટરનેટ સુવિધા હોય છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં આ સુવિધાઓ મર્યાદિત છે. ઘણા ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓએ ઓનલાઇન વર્ગોમાં નિયમિત રીતે ભાગ લઈ શક્યા નહોતા. આ ડિજિટલ વિભાજન શૈક્ષણિક અસમાનતાનું મુખ્ય કારણ બની રહ્યું છે.

4.શૈક્ષણિક પ્રદર્શન અને સ્પર્ધાત્મકતા :

સંગ્રહિત પરીક્ષા પરિણામો અને શૈક્ષણિક આંકડાઓ દર્શાવે છે કે શહેરી વિદ્યાર્થીઓનો સરેરાશ ગુણોત્તર વધુ છે. તેઓ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ, ઓલિમ્પિયાડ અને પ્રવેશ પરીક્ષાઓમાં વધુ સફળતા મેળવે છે. ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષા પરિણામોમાં અસમાનતા જોવા મળે છે અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ મધ્યમ અથવા નીચા સ્તરે અટકી જાય છે. આ તફાવત ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને રોજગારીની તકો પર અસર કરે છે.

5.ડ્રોપઆઉટ દર અને હાજરી :

અભ્યાસ મુજબ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં વિદ્યાર્થીઓનો ડ્રોપઆઉટ દર વધુ છે. ખાસ કરીને માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક સ્તરે વિદ્યાર્થીઓ આર્થિક કારણો, ઘરેલુ જવાબદારીઓ અને અવરજવર સુવિધાની અછતને કારણે અભ્યાસ છોડે છે. શહેરી વિસ્તારોમાં હાજરી દર વધુ નિયમિત અને સતત જોવા મળે છે.

6.સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિ :

પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ અને માતા-પિતાની શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ પર સીધી અસર કરે છે. શહેરી પરિવારોમાં માતા-પિતા વધુ શિક્ષિત અને શિક્ષણ પ્રત્યે જાગૃત હોય છે, જ્યારે ગ્રામ્ય પરિવારોમાં આર્થિક મર્યાદાઓ અને અજાણતા શિક્ષણને પૂરતું પ્રાધાન્ય આપવામાં અડચણ ઉભી કરે છે. કેટલાક ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓને પરિવારની આવક વધારવા માટે ભાગ-સમય કામ કરવું પડે છે.

7. કારકિર્દી માર્ગદર્શન અને સહ-પાઠ્ય પ્રવૃત્તિઓ :

શહેરી શાળાઓમાં કારકિર્દી માર્ગદર્શન, કોચિંગ ક્લાસ, સેમિનાર અને વર્કશોપ જેવી તકો ઉપલબ્ધ છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આવી સુવિધાઓ મર્યાદિત હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યની કારકિર્દી અંગે પૂરતી માહિતી અને દિશા મળતી નથી. આથી તેમની સ્પર્ધાત્મક તૈયારી નબળી રહે છે.

8. લિંગ આધારિત તફાવત :

ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં કેટલીક જગ્યાએ છોકરીઓના શિક્ષણમાં અવરોધ જોવા મળે છે, જેમ કે વહેલી ઉંમરે લગ્ન, સુરક્ષા અંગેની ચિંતાઓ અને પરિવહન સુવિધાની અછત. જ્યારે શહેરી વિસ્તારોમાં છોકરીઓને વધુ પ્રોત્સાહન અને તક મળે છે.

ANANYAŚĀSTRAM:
An International Multidisciplinary Journal
(A Unique Treatise of Knowledge)
ISSN: 3049-3927(Online)

Conclusion (નિષ્કર્ષ):

આ સંશોધન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે શૈક્ષણિક અસમાનતા એક વાસ્તવિક અને ગંભીર સામાજિક સમસ્યા છે. આ અસમાનતા માત્ર ભૌતિક સુવિધાઓ પૂરતી સીમિત નથી, પરંતુ તે સામાજિક, આર્થિક અને ટેક્નોલોજીકલ પરિબળો સાથે સંકળાયેલી છે. શહેરી વિસ્તારોમાં ઉપલબ્ધ સ્રોતો અને માર્ગદર્શન વિદ્યાર્થીઓને વધુ તકો પ્રદાન કરે છે, જ્યારે ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓ મર્યાદિત સંસાધનોને કારણે ઘણી વખત પાછળ રહી જાય છે.

શૈક્ષણિક અસમાનતા લાંબા ગાળે સામાજિક અસમાનતા અને આર્થિક અંતરને વધુ વિસ્તારે છે. જો ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓને સમાન ગુણવત્તાનું શિક્ષણ અને તક ન મળે, તો તેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને રોજગારી ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધા કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે. તેથી, શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં સમાનતા સ્થાપિત કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. સરકાર અને શિક્ષણ સંસ્થાઓએ ગ્રામ્ય શાળાઓમાં આધુનિક સુવિધાઓ વિકસાવવી, શિક્ષકોની નિમણૂક અને તાલીમ મજબૂત કરવી, ડિજિટલ શિક્ષણ વિસ્તૃત કરવું અને વિદ્યાર્થીઓ માટે શિષ્યવૃત્તિ તથા માર્ગદર્શન સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરવી જોઈએ. માતા-પિતામાં શિક્ષણ પ્રત્યે જાગૃતિ વધારવી પણ જરૂરી છે. અંતમાં કહી શકાય કે શિક્ષણમાં સમાનતા લાવવી એ માત્ર શૈક્ષણિક સુધારાનો મુદ્દો નથી, પરંતુ તે સામાજિક ન્યાય અને સમાન વિકાસ માટેનો આધારસ્તંભ છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વચ્ચેનો શૈક્ષણિક અંતર ઘટાડવાથી સમાજમાં સમાનતા અને પ્રગતિનો માર્ગ સુગમ બની શકે છે.

References:

Wood, R. M. (2023). A review of education differences in urban and rural areas. International Research Journal of Educational Research, 14(2), 1-3.

Tushar Agrawal, Educational inequality in rural and urban India, International Journal of Educational Development,Volume34,2014,Pages11-19,ISSN0738 0593,https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2013.05.002.

Government of India. (2021). Educational Statistics at a Glance. Ministry of Education.

National Sample Survey Office. (2020). Household Social Consumption on Education in India.

UNESCO. (2022). Global Education Monitoring Report.

Tilak, J. B. G. (2018). Inequality in Education in India. Economic and Political Weekly.

World Bank. (2021). Education and Digital Divide Report.